

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Csoóri Sándor költészetszemlélete*

Az irodalom fontosságának naponkénti kétségbevonása idején érdemes egy pillantást vetnünk Csoóri Sándor esszéírói munkásságának arra a vonulatára, amelyik a költészetnek az értelmezésével foglalkozik. Ezekből az esszékből határozott irodalomszemlélet körvonalai bontakoznak ki. Önelemző esszéiben maga számol be irodalomszemléletének alakulásáról. A közvetlen személyesség, az egyes szám első személyű beszédmód a Csoóri-esszék egyik jellegadó sajátossága, „mindig önmagából, önmaga adott életéből indít, önmaga naponkénti, változó és változatlan közérzetére, tudatállapotára, egyedi élményeire és véges tapasztalataira hangszereli a mindenkori közölnivalóját”.¹ Jellegadóan önéletrajzi ihletésű esszéinek az biztosít különleges fontosságot az utóbbi negyven esztendőben, hogy Csoóri Sándor önéletrajza rendkívül sok fontos kérdés vizsgálatának színtere.² E problémakörök egy a lét minél teljesebb, minél emberibb megélésére törekvő, önmagát nemzeti kultúránk legnagyobbjaival szembesítő, az emberlét minőségéért és saját közösségének sorsáért egyaránt felelősséget érző, önmagával, elért eredményeivel örökkön elégedetlen, mindig többre törő, szüntelenül új felismeréseket kutató költői személyiség tapasztalatainak, élményeinek, gondolatainak személyes jegyei által hitelesítve jelennek meg. Ez nem azt jelenti, hogy mindig vitathatatlan igazságokat nyilatkoztat ki, hanem azt, hogy megállapításainak személyes élményfedezete van. Tapasztalatai, élményei alapján fedez fel mindeddig elfedett léte rétegeket, erősít föl vagy cáfol meg korábbi nézeteket, teljes személyiséggel szembesül a világgal. A Csoóri-esszék ezért mindig kettős tartományt foglalnak magukba: az önéletrajz csak alaprétégük, fölszálló pályájuk, hitelesítő pecsétjük. Céljuk és értelmük magasabban van: a személyesség mindig létfilozófiai, történetfilozófiai, költészetfilozófiai tünődéssé emelkedik.

Csoóri Sándor már az ötvenes évek végén önkritikus nyitottsággal szemlélte önnön költői lehetőségét és annak buktatóit. Csalódása váltotta ki belőle az önelemző, ars poeticát és költészetértelmezést együtt adó esszéírói. Irodalomszemléletének első gyökeres átalakulását az ötvenes évek közepén Juhász Ferenc és Nagy László költészetének megismerése váltotta ki. A Petőfi-eszményt követő és kihívóan vállaló fiatal költő előtt hirtelen kitágult a világ, fölismerte a költészet világteremtő lehetőségeit. Majd a forradalom élménye korábbi politikai naivitására is rádöbentette. Ettől kezdve tudatos önépítéssel bővítette, egymással ellentétesnek látszó ösztönzések befogadásával is tágította irodalomszemléletét.

Ennek a belső önalakító küzdelemnek igen sok elágazása van. Nyomon követhető a szellemi kibontakozás szövevényes útja egészen a hetvenes évek második felében megfogalmazott új egyetemesség-eszméig. Juhász Ferenc, Nagy László, Eluard, Apolli-

* Csoóri Sándor 70 éves. Szeretettel köszöntjük!

¹ Sükösd Mihály. In: Csoóri Sándor és a Nomád napló. Írások Csoóri Sándorról. Szerk.: Görömbei András. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1999. 117.

² Vö.: Kiss Ferenc: Csoóri tanszéke. In: Írások Csoóri Sándorról, 90.

naire, Lorca, Jeszenyin, a népköltészet, Bartók, József Attila egyaránt ösztönözte és eszmélkedésre, számvetésre, költészetértelmezésének megfogalmazására készítette. Gondolkodói karakterét Ady, Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter, Bibó István, Szabó Zoltán alakította leginkább észrevehetően. A közvetlen művészi és gondolkodói ösztönzések a hetvenes években már háttérbe szorultak az ekkorra nagyívűen kifor-mált egyéni világképben, szuverén látásmódban.

Két első kötetét – különféle okból, de egyaránt – tévútnak minősítve kereste esszéiben is költészetének megújulási lehetőségét. A költői szemléletváltások szükségességét megérző és megértő lírikus belső igénye lett egy időre a prózai ars poétikák megfogalmazása és kötetéhez illesztése.³ Három egymást követő verseskötetét zárta önértelmező, ars poetica igényű esszéivel.⁴ Az ars poetica jellegű önértelmezés más írásaiban is az irodalomértelmezés és társadalomértelmezés terepévé vált.

A *Menekülés a magányból* kötetet záró *Odaadás és elítélés* című esszéje egy „újra-kezdő költő” számvetése az ötvenes évek irodalomszemléletével és politikájával, mindenekelőtt pedig a maga kísérleteivel. Számadás ez az esszé arról a felismeréséről, hogy „hatesztendei irodalmi ujonckodás” után miért kellett mindent újra kezdenie. Már ekkor megfogalmazta azt a fölismérését, hogy a Petőfi-eszmény követése lehetetlen volt az ötvenes évek elejének romlott szellemi-politikai légkörében, mert Petőfi szellemisége idegen volt attól a kortól, bármennyit is hivatkoztak rá: „Hogy lehetett volna Petőfi igazi példakép, mikor minden nagy költő, így mindenekelőtt Ő is, a teljes odaadás vagy a teljes elítélés műfajának tartotta a verset. Lehetetlen lett volna az akkori időkben ezt az ars poéticát követni. A taktikázás és a diplomácia a politika eszköze – nem a költészet.”⁵ A költészet számára a teljes szabadságot követeli ez az esszé. Már itt érezhetjük annak a gondolatnak a gyökerét, melyet későbbi esszéiben bont ki sokrétűen, hogy a félig elmondott szavak, a félig bevallott igazságok hazugságnak minősülnek. Végtelenen fogalmaz ebben az esszében Csoóri Sándor, amikor azt írja, hogy a versben nem magyarázkodni, hanem csak kinyilatkoztatni lehet. Fejtegetései illusztrációjául Vörösmarty *Vén cigány* című versét idézi, s a példából egyértelmű, hogy a költő teljes szabadsága az alapigénye, az, hogy odaadhassa magát a kétségbeesésnek és a reménynek egyaránt. Vörösmarty versét éppen azért tartja remekműnek, mert: „Remény és reménytelenség egyaránt belefér a versbe, hiszen mindkettő nagyon emberi élmény. De a versben is csak azáltal van hitelük, hogy végtelenségükben érvényesülnek.”⁶ Már ekkor megjelenik annak a gondolatának a csírája is, amelyet hamarosan József Attiláról, Nagy Lászlóról, Adyról írva bont ki: a remekmű „a nemzeti létezés és az emberiség létezésének végső dolgait érinti, illetve absztrahálja”.⁷ Ez a gondolat a sematizmus bírálata is, hiszen az „nem absztrahált semmit és nem is lényegített át; inkább csak elfogadta a politika absztrakcióit”.⁸ A végtelenségnek, szabadságnak ezt az igényét Juhász Ferenc és Nagy László látomásos költészete a korszellem ellenében meg tudta valósítani, de az a közvetlen közéleti költészet, amelyet a fiatal Csoóri Petőfi

³ Vö.: Vasy Géza: A nemzet rebellise. In: Írások Csoóri Sándorról, 319.

⁴ *Menekülés a magányból*, 1962 (*Odaadás és elítélés*); *Második születésem*, 1967 (*A meghasonlás világos háttere*); *Párbeszéd, sötétben*, 1973 (*Közeledés a szavakhoz*).

⁵ Csoóri Sándor: *Odaadás és elítélés*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. Bp. 1994. I. 202.

⁶ uo.

⁷ uo.

⁸ uo.

nyomán választott, járhatatlannak bizonyult számára. Sem az odaadás, melyet annyira igényelt a politika, sem az elítélés, melyet annyira üldözött, nem volt lehetséges.

Talán éppen az a legfontosabb észrevétele Csoóri Sándornak, hogy első két kötetének megjelentetésére nem erkölcsi, hanem művészi értelemben nem talál mentséget. A művészetnek ugyanis teljes szabadságra van szüksége ahhoz, hogy azonos lehessen önmagával, sem tudatlanság, sem jószándék nem lehet mentsége. A *Vén cigány* arra is példa lett számára, hogy a költészetnek az egyetemességhez kell eljutnia, túl kell lépnie az egy-egy történelmi időszak behatárolta lehetőségeken.

Vörösmartyéhoz hasonló magatartásra, programra talál Éluardban is: „Éluard is, akár csak Vörösmarty, számbavette a reménytelenséget és a reményt. A jót és a rosszat. S példájából okulva, egyre megrögzöttebben vallom, hogy a szocialista költészetnek, de úgy is mondhatnám, hogy a modern költészetnek, ezt kell csinálnia. Leltárba venni a rosszat, hogy végül jóváírhatjuk. 'Átírni a javunkra azt, ami kárunkra volt írva' – így fogalmazta meg Éluard. Főnséges gondolat ez: már nem is egy ember ars poeticája, de mindnyájunké, az egész emberiségé.”⁹ Így határolja el magát ebben az esszében Csoóri Sándor a szocialista költészet publicisztikus változatától, s így kapcsolódik a mélyebb létszemléletről tanúskodó Vörösmarty- és Éluard-féle költészethez, programosan is vállalva az odaadás és elítélés katartikus drámáját.

A végtelenség vállalásának van egy olyan változata is, amikor az önmagát kereső költő mindent fontosnak ítél, ami szabálytalan, ami különleges, részben függetlenül is attól, hogy az a mélységben is építkezik-e. A beat-költők féktelen szabadsága éppúgy vonzza egy időben, mint a vakmerő szellemi kalandok. Minden szélsőségben a valóság rejtett földrészenek a felfedezési lehetőségét látja, az egyformasággal, szürkeséggel szemben hivatkozik a különőség fontosságára, Dugovics Titusz és a kubai forradalmárok vakmerőségét is a művészi különőség hatásával hozza párhuzamba.¹⁰

Egyenes kötással kapcsolódik ez a gondolata a személyesség szerepének a fölismeréséhez. *Költőkkel utazom* című esszéje példák sorával igazolja azt, hogy a tájon nemcsak az emberi kéz nyoma látszik, hanem az emberi tekintet is. Petőfi nélkül másként látnánk az Alföldet, József Attila nélkül a külvárost, Balassi nélkül a történelmet, Csokonai nélkül Tihanyt... Az emberi világ kitérítése térben és időben a költészet: „Igazi távolbalátó, mely a legtisztábban mutatja az emberiség arcát, visszafelé is, egészen a világteremtés mítoszáig. Az elpusztult népek, földrészek naturalista hagyatéka a temetőkben van, igazi hagyatéka pedig az eposztöredékekben, a drámákban, a siratóénekekben és a balladákban.”¹¹ De ahhoz, hogy a költő maradandó nyomot hagyjon a világ emlékezetén, vállalnia kell személyes hozzájárulását a világhoz. Villon révén éppen azért látjuk másképpen a középkort, és magát az emberi természetet is, mert a maga legszemélyesebb dolgairól írt. „Az a legközösségibb vers, ami – már-már végtelenszen – a legszemélyesebb” – összegzi máshelyt véleményét személyesség és személytelenség sokat vitatott szembenállásáról.¹²

A személyesség szerepének hangsúlyozása a költészet végtelenség-igényének korábbi eszméjét tölti fel új tartalmakkal, midőn arról értekezik, hogy az ember a költészetben lehet igazán szabad, mert a költészet nem ismeri el a tilalmi táblákat, ezért

⁹ uo. 204.

¹⁰ Csoóri Sándor: Néni, vége a zivatarnak. uo. 46.

¹¹ Csoóri Sándor: Költőkkel utazom. uo. 212.

¹² Csoóri Sándor: Múzsapiac. uo. 206.

a létmegismerésnek sokkal magasabb fokát jelenti, mint a különféle jelzőtáblákkal behatárolt más területek: „a költészet nem törvénytisztelő, hanem törvényteremtő. Majdnem mindig kétségbevonja, ami van. A vers folyton jövőt akar teremteni. Ebbéli szándékában nem befolyásolhatja semmiféle körütekintés, semmiféle udvariasság.”¹³

A *meghasonlás világos háttere* című esszéje – *Második születésem* című kötetének záródarabja – a mű legfőbb ösztönzőjének a feloldhatatlan belső feszültséget nevezi, a világteremtésnek azt a folyamatát, melyben soha nincs megnyugvás, elégedettség. „A sokat emlegetett ihlet tehát nem más, mint az örökös határmezsgyén való tartózkodás idegfeszültsége. Se nem titok, se nem csoda, hanem drámai készenlét.”¹⁴ A teremtés idegfeszültsége, készenléte. A minden végleteknek átadott, minden emberit megélt személyiség teremtő drámai tárgyilagossága: „Lehetőségek és lehetetlenségek szembeállítás; a hiánynak és a szükségesnek fojtott párbeszéde.”¹⁵ Ezért mondhatja azt, hogy „az író igazi otthona az otthontalanság, a minden dolgok közé való száműzetés állapota; kiegyensúlyozottsága pedig a dráma”.¹⁶ Ebben a drámai küzdelemben a költő „erőfeszítés közben szünteti meg saját alanyiságát, s alakítja át más számára is »felültehető« személyiséggé. Én – az mindig más – írja Rimbaud. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy szabadnak lenni annyi, mint más fölszabadítani”.¹⁷ A személyesség és személytelenség így függ össze, a személyesség hitele szavatolja a személytelenné emelkedés érvényét. A műalkotás szellemi-erkölcsi energiák átvitele az együttalkotó olvasóba. A világgal szembesülő alkotó személyiség legfőbb műfaji gondja pedig az, hogy „az írás közben kifejtett erő hogyan alakítható át közvetlenül és veszteségek nélkül köznapi cselekvéssé, erővé”.¹⁸ Ez a magyarázat Csoóri Sándor műfajváltásaira is: ahhoz a műnemhez vagy műfajhoz fordul, amelyik leginkább alkalmas arra, hogy az adott pillanatban alkotó módon szabadítsa föl mások számára is a benne lévő teremtő feszültséget, szellemi-lelki-erkölcsi energiaátvitelként kapjon teremtő funkciót „a hiánynak és a szükségesnek fojtott párbeszéde”. Mélyen átélt és átgondolt személyes ars poetica ez, Csoóri Sándor önmagára szabott költészetelmélete. Alkalmas keret arra, hogy tágabb érvényét összetettebb szemléleti elemekkel is biztosítsa majd, de nem szabad poétikai rendszert számonkérni rajta, hiszen nyilvánvaló, hogy az ihletnek és az alkotásnak egyaránt sok-sok olyan változata van még, amelyik ebből a vallomásból koncepcionálisan kimaradt.¹⁹

Csoóri Sándor költészetértelmezésében a mélyen megélt ambivalencia a világ birtokbavételének, otthonossá teremtésének a drámája, végletek szembesítéséből, disszonanciákból létesített harmónia. E József Attila esztétikájának mindenségigényével rokon elgondolás majd a maga különleges vonatkozásrendszerétől kapja meg autonóm jellegét.²⁰

A saját művészi lehetőségeit és az irodalom értelmét kutató Csoóri Sándor a hatvanas évektől kezdve többször foglalkozott a képek és történetek szellemi-lelki energia-közvetítő erejével és a személyességet is érvényre juttató hatástényezőivel. Olyan in-

¹³ uo. 207.

¹⁴ Csoóri Sándor: *A meghasonlás világos háttere*. In: Cs. S.: *Tenger és...* 220.

¹⁵ uo.

¹⁶ uo.

¹⁷ uo.

¹⁸ uo. 221.

¹⁹ Vö.: Kis Pintér Imre: *Bizonyosság és bizonytalanság*, In: *Tanulmányok Csoóri Sándorról*. 32.

²⁰ Vö.: Kiss Ferenc: *Csoóri tanszéke*. In: *Tanulmányok...* 91.

tenzitással fedezte fel a maga számára a képek világteremtő erejét, hogy a felfedezés örömeiben nem egyszer szembe is állította a képi gondolkodást a fogalmival. A képet érvényesebbnek, maradandóbbnak tekintette, mint az idővel elhalványuló gondolatokat. Egy-egy elragadtatott megjegyzése nyomán aztán bőven megkapta az antiracionális, a fogalomellenesség vádját, jóllehet, a Csoóri-esszék egyik különlegessége éppen a gondolati és a képi erő pompás összjátéka. Egy-egy sarkosabb megjegyzése azonban kétségtelenül ellenvetéseket válthatott ki jó szándékú bírálóiból is.²¹

Költészetfelfogásának változását a hatvanas években a költői képekről vallott nézetei világítják meg talán legpontosabban:

„Az egyszeri helyzet, az egyszeri kép azzal ébreszti föl a végtelenség képzetét, hogy lezárt és öntörvényű, mint maga a világ. A huszadik századi költészetben a kép, a mítosz azért is kaphatott újra nagy szerepet, mert a tizenkilencedik századra oly jellemző élményszerűség, a csattanókkal és fordulatokkal élő szellem alkalmatlanná vált az újfajta összegzésre. A petőfis, a heinés, a puskinos poének szerepét az apollinaire-i, a József Attila-i, a lorcai képek vették át.

A költői kép, a mítosz nem utánozza a világot, hanem legsűrűbb jelentését közvetíti. Megszünteti az ábrázolás szükségességét, kiindulópontját, hogy minél gyorsabban bekapcsoljon bennünket a legegységesebb tevékenységbe: a kifejezhetetlen átélésébe” – írta 1967-ben.²² Ugyanígy vallott arról, hogy „egy gondolatot megcáfolhatunk, leonthatunk egy másikkal, de egy történetet nem cáfolhatunk meg egy másik történettel”²³. A „kifejezhetetlen átélésé”-nek, a történetek és képek világteremtő, korábban föl nem ismert, ki nem vallott létrétegek érvényes megszólaltatásának azonban még van egy súlyos feltétele: a személyiségnek azonosnak kell lennie önmagával és azonosnak kell lennie a szavaival. „Mert végleteket képekben összehozni bárkinek sikerülhet, csinálják is nyakra-főre, de a végletek érintkezéséből kipattanó szikra fényereje, a távoli pontok között létesülő erőter feszültsége, a meglepetést követő ráismerés öröme a végletek megélésének intenzitásától függ. A képre is érvényes, ami a versre: akkor igazi, ha teljes létével, természetével vesz részt benne a költő.”²⁴ Ennek az azonosságának a szüksége és hiánya ihlette a hatvanas évek végén írt *Közeledés a szavakhoz* című Csoóri-esszét, mely egyúttal válasz is volt George Steiner híres könyvének (*Egyre távolabb a szótól*) alapgondolatára. Fontosságát és véglegességét az is jelzi, hogy ezt az esszét nemcsak a *Párbeszéd, sötétben* (1973) című verseskötete végén közölte, hanem ezzel zárta két válogatott kötetét is (*Jóslás a te idődről*, 1979; *Várakozás a tavaszban*, 1983). Újabb kötetéhez pedig már nem illesztett önértelmező esszét.²⁵

A *Közeledés a szavakhoz* számvetés és új ars poetica is. Az 1969-ben írt *Születésnap* *följegyzésekben* vallott arról, hogy érvénytelennek érzi mindazt, ami megtörtént addig vele, mert a történetekben nem szólalt meg a történelem. Önjellemzőként írta: „Valamikor forradalmárnak készült, de a folytonos belátások láthatatlanná tették még a testét is. Érvénytelenné a jelenlétét. El nem mondott szavaitól az eddig elmondottak

²¹ A *Nomád napló* című kötetének több kritikusa (Sükösd Mihály, Huszár Tibor, Gyurkó László, Tüskés Tibor) szólt erről. In: *Tanulmányok Csoóri Sándorról...* 98-137.

²² Csoóri Sándor: *A képek ereje*. In: Cs. S.: *Tenger...* 61.

²³ Csoóri Sándor: *Tanulmány egy rémtörténetről*. uo. 109.

²⁴ Kiss Ferenc: *Csoóri tanszéke*. In: *Tanulmányok...* 91.

²⁵ Sajnálatos, hogy éppen ez a kulcsfontosságú, bizonyos értelemben összegző esszé maradt ki a *Tenger és diólevél* című összegyűjtött esszék kötetből.

is jövőtlenül szédelegnek.”²⁶ A *Közeledés a szavakhoz* forrásvidéke ugyanez az érvénytelenség-érzés. Negyven éves kora előtt fáradtnak, feketének, töredezettnek érzi magát, nem tud azonosulni önmaga múltjával, történelmével, elégedetlen leírt szavaival, mert nincs bennük a teljes igazság. Érvénytelennek érzi a benne kavargó történeteket, emlékeket is. Nem igazi, nem hiteles, nem teljes az, ami van. Ezt a fölismert és elviselhetetlen kettősséget akarja megszüntetni – mintegy az önmegszólító versek belső dramaturgiáját követve: „Közeledj magadhoz!” Így jut el utolsó akadályaihoz, a szavakhoz. A személyiségnek azonosulnia kell önmagával, ki kell vallania a szavak igazi, személyes hitelű jelentését: „Kimondom a neveket egymás után: Sebes-Körös, Fekete-Körös. Nem a vízmorajt hallom. Az elveszített hazák csikorognak. Ady zokog a csucsai kastély ablakában. Az idegbeteg, a lázbeteg, a lángész, az utolsó férfi, aki teljes haraggal sírhatott. Kimondom... végigmondom a szótárt. [...] – mindegyik szóban ott vagyok én is. Ott van a történelmem, ott vannak a hazugságaim, a gyöngeségeim, a mindig csak félig elmondott igazság. Ott van tehát az elhallgatott is. S lehet, hogy ez vagyok én, akihez el kell jutnom. Szavak, utolsó esélyeim s utolsó akadályaim! Veletek kell újrakezdenem mindent. Mit jelentesz víz neve, alma neve, kenyér neve? Mit jelentesz bomba, gépesített szeretet, rakéta-álmom, országghatár? Mit jelentetek fegyverek, magasságos mocskok, világ megnemesítő hajszája? Mit jelentetek pőrén, kihívóan, megfosztva a látszatoktól, visszaéléseimtől – nekem, másoknak, mindenkinek?”²⁷

A látszatoktól és visszaélésektől, elhallgatásrétegektől megtisztított szavaknak a teljes emberi világot hordozniuk kell, ki kell mondaniuk a kimondhatatlant is erkölcsi és világszerű vonatkozásban egyaránt. A személyiség önazonosság-igénye a személyiség felelősségét is magába foglalja. A *Közeledés a szavakhoz* című esszé a kompromisszumok fölmondásának, megszüntetésének az eltökélt szándékát is erkölcsi követelményként fogalmazza meg: más történet kezdődött volna minden egyes alkalommal, ha kompromisszumok nélkül vállalta volna élményeit és fölismeréseit. Ezt az új ars poeticát a személyiség rendkívül sokféle tapasztalati és szellemi rétegből – szociográfusi, prózairói, filmes tapasztalatai, a népköltészet új értelmű felfedezése, a kisebbségi sors közvetlen megismerése – származó feltöltődése, kitágulása, elmélyülése motíválta. Azt érzékelte, hogy óriási távolság van tapasztalatai, felismerései és a művekben, az irodalomban megszólaló és megteremtett világ között. Ez egyaránt izgatta morális és esztétikai szempontból. A *Kiegyensúlyozottság ára* (1968) című esszéjében irodalmunk vesztéglését azzal magyarázta, hogy nem nézett szembe a nemzet legfontosabb kérdéseivel, hiába bolygatott meg néhány melléktémát, ötvenhat drámai ábrázolásával adós maradt, pedig „amit félig mondtak csak el, a másik fél elintézetlenül ott izzaposodik a valóság alján, a tudatunkban, a történelemben”²⁸. A filmek is csak hátrafelé fordulva, kényszerűen múlt időben kísérelhetik meg „fölvázolni, összerakni egy nép mozaikokra esett önarcképét”²⁹. A kényszerű kiegyensúlyozottság, legfontosabb ügyek elhallgatása megfosztja az irodalmat saját legnagyobb lehetőségeitől, attól, hogy a személyiség és a nemzet önismeretének és gazdagodásának forrása legyen.

²⁶ Csoóri Sándor: Születésnap följegyzések. In: Tenger... I. 117.

²⁷ Csoóri Sándor: Közeledés a szavakhoz. In: Cs. S.: Jóslás a te idődről. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1979. 328.

²⁸ Csoóri Sándor: A kiegyensúlyozottság ára. In: Tenger... I. 223.

²⁹ uo. 224.

Csoóri Sándor költészetszemléletének alakulásában meghatározó jelentőségű volt az a felismerése, hogy a népköltészetet a XX. század művészi tapasztalatai felől is számba kell venni. Ezen az úton arra a felismerésre jutott, hogy Ady, József Attila, Lorca és az izmusok felől nézve „a népköltészetben minden, Európában eddig történelmileg kialakult stílusnak megtaláljuk az őspéldáját”³⁰. Különösen gazdagon mutatta ki a népköltészet „szürrealisztikus erezetét”³¹, miközben a népdalt a „megiratlan idők lírai emlékezeté”-nek nevezi, tehát valóságismereti értékét is felmérte.³² Két alapvető tanulmányának (*Szántottam gyöpöt*, 1966; *Egykor elindula tizenkét kőműves*, 1969) az lett a legfontosabb eredménye, hogy kiszabadította a népköltészetet az egyszerűség megszokott minősítése alól, rámutatott mélységére, összetettségére, merészségére, ezzel együtt a népköltészet és a modern műköltészet szintézis-lehetőségeire. Bizonyította, hogy a népköltészet ma is frissítő forrása lehet a műköltészetnek. Esztétikai természetű megállapításait a népballadáinkról szólva morális ítéletekkel is társította: ugyanaz a szemlélet, ugyanaz a magatartás szorította háttérbe balladáinkat, amelyik mindig a kényelmes kibúvókat keresi a tényekkel való szembenézés helyett. A balladai szemlélet háttérbe szorítását történelmi önismeretünk tragédiákhoz vezető fogyatékosságának minősítette.

Ezekben a hatvanas években keletkezett tanulmányokban, esszéikben már lényegében együtt van minden elem költészetünk bartóki modelljének fölrajzolásához. Ezt végezte el világgképösszegző nagy önéletrajzi esszéjében (*Tenger és diólevél*, 1977). Németh László vetette fel először azt a gondolatot, hogy a bartóki modell egész kultúránk mintája is lehet. Csoóri Sándor a bartóki modell fogalmának azáltal adott új értelmezést, hogy a maga rendkívül sokrétű élménykörével szembesítette: az önéletrajz és szellemi önéletrajz szabad mozgásában olyan organikus világgkép kialakulásának a folyamatát rajzolta meg, amelyikben funkcionálisan kapott helyet életének számtalan meghatározó élménye, az amerikai felhőkarcolóktól a szatmárcsekei temetőig, a beatköltésztől a magyar népballadáig, József Attilától Ginsberg költészetéig.

Már 1962-ben, József Attila *Téli éjszaka* című versét elemezve³³ megállapította, hogy az „bartóki méretű mű”. Már akkor felfigyelt arra, hogy József Attila életművében a költői én személytelensége „egy magasabb rendű személyesség formája”, a világgal való azonosulni tudás teljességének megnyilatkozása. József Attila folyton visszatérő példa maradt költészetéről tűnődő esszéiben.

A *Tenger és diólevél* új egyetemesség-eszmét bemutató világának egyik fő vonulata József Attila költészetének bartóki jellegét világítja meg, s ezáltal bekapcsolja József

³⁰ Csoóri Sándor: Szántottam gyöpöt. In: Tenger... II. 649.

³¹ uo. 650. Ez a megállapítása éles ellenvetéseket is kiváltott. „A szürrealizmus és a népdal hasonló szemléleti jegyei a lényeg tekintetében különböznek... Akármilyen szürrealis jegyet fedez föl Csoóri a népdali fordulatosságban, az mindig *tapasztalatot* őriz, s ha logikáját keresi, azt a prehistorikus világgkép lenyomataként, ősnymatként értse, értelmezze! Ami népköltészeti, mindig az empiriában gyökerezik, a közvetlenségből szökik föl. A szürrealizmust a közvetettség szülte költői gyakorlatnak is, elméletnek is.” (Bata Imre: Csoóri pályáivén. In: Tanulmányok... 53.) „Népi szürrealizmus. Badarság... A népköltés másfajta látásmód, érzékelés. Nem szürrealizmus. Látomás. Semmi sem egyenlő azzal, amit kimondunk, hanem annak lényegével.” (Gyurkó László: Csoóri Sándor és a Nomád napló. In: Tanulmányok... 100-101.)

³² uo. 653.

³³ Csoóri Sándor: Téli éjszaka. In: Tenger.. I. 345-350.

Attila művészetét a világirodalom ama nagy alkotóinak sorába, akik az új egyetemes-ség-eszme megfogalmazói voltak, a teljes múlt felé kitágították a huszadik századi ember világát. „Verseiben az ősi és az új dolgok megrendítő feszültsége: ugyanolyan újítás, mint a bartóki disszonancia.”³⁴ A népköltészetben, a népi kultúrában ugyanazt a történelmi korokon is túlmutató személytelen személyességet fedezte fel, melyet a művészet remekműveiben. A bartóki tiszta forráshoz – a bonyolulttá és embertelenné vált technikai civilizáció mögött megőrzött elemi emberi érzékenységhez és tudáshoz – való visszakapcsolódásban új esélyt látott arra, hogy a modern kor embere is otthon érezhesse magát a világban. „A tiszta forrás Bartók értelmezésében nem más, mint az emberi természet mélyén rejtőző evidenciák neve; a mindenséget érzékelő ösztönöké, a vizek neve, a fák neve, a szélé, a harmaté, a tiszta örömek és fájdalmak neve. A mindenkiben közös, de elfojtott emberi értékek neve.”³⁵ Az emberi természet mélyén – Picasso vallomását értelmezve – felfedezte a teremtő akaratot: „A fétiskészítő ember: istenteremtő lény. Világ-akarat. Az ismeretlennek szembeszegülő.”³⁶

A költészet bartóki modellje, éppen mert az emberlét ösztönmélyi evidenciáiból, ősi erőtartalékaiból, tapasztalataiból, vitalitásából is táplálkozik: életelvű, életakarató művészet. Létfonosságú. A létezés teljességével szembenéző ember egyensúlyteremtő akaratának megnyilatkozása.³⁷ A személyiség kibontakozásának, kiteljesülésének eszköze és védelme, önazonosságát biztosító tartománya is a megsemmisítésére, jellegtelensítésére törő technikai civilizáció világtendenciájával szemben.

A *Tenger és diólevél* akkor keletkezett, amikor a népköltészet reneszánsza kibontakozott, a táncházmozgalomban újra eleven élménnyé lett a népi kultúra. A költészetnek pedig megbecsült szerepe volt a nemzeti közösség tudatában. József Attila és Nagy László költészete – mai szemmel nézve – hihetetlenül népszerű volt. Néhány évvel korábban Nagy László személyes tapasztalatai alapján írhatta: „Verseimben hatalom van.”³⁸ Így érthető a *Tenger és diólevél* kritikusaik az a megállapítása, hogy ez az esszé „annak az irodalomtörténeti fejleménynek ad nevet, mely 1945 óta líránkban végbement”³⁹, „a mai jelenségek fedezik Csoóri magyarázatait”.⁴⁰ Az újonnan felfedezett népi kultúrából friss erők áramoltak. Érthető volt Csoóri Sándor bizodalma ennek a frissítő erőnek a távlatait illetően.⁴¹

A nyolcvanas években azonban szinte törvényszerű lett az, hogy a költészet különleges értékét valló és tudatosító esszéíró költőnek szembe kellett kerülnie a költészet leértékelődésének teóriájával és lefokozásának napi gyakorlatával.

³⁴ Csoóri Sándor: *Tenger és diólevél*. In: *Tenger... II.* 732.

³⁵ uo. 698.

³⁶ uo. uo. 725.

³⁷ Akik nem modellnek, hanem poétikának tekintették Csoóri Sándor költészet-jellemzését, sok ellenvetést, hiányérzetet fogalmaztak meg vele kapcsolatban, de ezek számbavétele mostani gondolatmenetemben mellőzhető.

³⁸ Nagy László: *Interjú*, 1965. In: N. L.: *Verseik és versfordítások*. Magvető Kiadó. Bp. 1978. I. 721.

³⁹ Kiss Ferenc: *Csoóri tanszéke*. In: *Tanulmányok... 93.*

⁴⁰ Dér Zoltán i.m.: 126.

⁴¹ Bár többen voltak, akik jelezték, hogy Csoóri Sándor a valóságosnál kedvezőbben ítéli meg a népi kultúra jövőjét. Vö.: Például: Tüskés Tibor: *Egy nomád a XX. században*. In: *Tanulmányok... 136.*

Ekkor keletkeztek a költészetet védelmező, a költészet fontosságát, pótolhatatlanságát bizonyító esszéi.

A *világ érzéki metaforája* című esszéjében előbb arról a jó érzéséről számolt be, hogy új verseinek megírása a világgal ajándékozta meg: „ami évekig, évtizedekig ismeretlen otthonosság volt számomra, attól a pillanattól kezdve, hogy belekerült egy versbe, ismerős otthonossággá változott. Neve lett, hangulata, története, emléke, amely elindította a jövő felé.”⁴² Aztán ezt az örömet eloszlatta az az előtolakodó gond, hogy a kultúra, benne különösen a költészet a szabadabbá és anyagiasabbá vált korunkban leértékelődött. Pedig létfontosságú volna a világ megértéséhez, hiszen a nyelv legfőbb tápláló forrása a költészet. „A költészet sűrítés. A világ gomolygó tűzmagja. Érzéki metaforája.”⁴³ Az embernek a világot birtokba kell vennie, személyes hozzájárulása nélkül nincs világa, nincs valósága. A nyelvnek vissza kell szereznie világmegnevező státusát, s ebben a költészetnek újra döntő szerepének kell lennie – fogalmazta Csoóri egyre többször immár vágyként, igényként meggyőződését.

Megértéssel veszi számba a személytelen költészet teóriáit, de kizárólagos érvényével szemben maga mindig a személyes költészet pártjára áll. A közlés hitelességéhez hozzátartozónak tudja a személyes tartás hitelét. A költészetet az ember erkölcsi megőrzése szempontjából is nélkülözhetetlennek ítéli a sokféle kompromisszum közepe: „A jó vers ugyanis nem ismer el semmiféle kompromisszumot. Nem ismer el a halállal szemben, nem ismer el a politikában, sem a szerelemben. Számára nincs kidekázható gyönyör, kicentizhető végtelenség. Nincs megfontolás, és nincs semlegesség. A kívülről és belülről korlátozott ember az igazi versben visszaszerezheti szabadságát, képzeletét, saját maga illúzióját. Visszanyerheti természetes és szabad lélegzetét, amely rokon a fákéval, a madarakéval.”⁴⁴ A *Természet és líra* című esszéje költészetének egyik ösztönző „tisza forrásáról” ad gazdag vallomást, a megélt, személyes természetélmény létértelmező lehetőségeinek érzékeltetésével, a lírai éntől leszakadó természetlíra problematikusságának megvilágításával. Majd – látszólag váratlanul, de lényege szerint nagyon is szervesen – Ady szimbolizmusának a bartóki disszonancia-elv szerinti magyarázatát adja, szimbólumainak természeti formáiról és természeti erejéről értekezve.

A *Műfajok őrségváltása?* (1987) című esszéje a költészet rendkívül gazdag modulációjú, érvelő és indulatos védőirata. Gazdag történelmi áttekintéssel mutatja be a költészet különleges szerepét és értékét a magyar kultúrában, a nemzet lelki immunrendszerének kialakításában és megedzésében. Érvelésének hangsúlyait és egyes megállapításait lehet vitatni, más műnemek és műfajok hasonló szerepét is érdemes számba venni.⁴⁵ Ezt azonban maga is megteszi, amikor például a két világháború közötti időszak irodalmának hatalmas értékeiről, örvényes gondolatairól, európai sugalmazásairól beszél. Költészetünk melletti értéktanúsítása összevetések, szembeállítások nélkül is érvényes. Példái azt egyértelműen igazolják, hogy a magyar költészet a magyar sors kifejezője és ezáltal alakítója volt századokon keresztül. A költészet mindig messze előtte járt a politikának, szabadságba vitte a képzeletet s ezáltal fölshabadította az embert. Költészetünk sok-sok megtartó értékének számbavétele után sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek lefokozták vagy lefokozzák a verset a befogadói tudatban:

⁴² Csoóri Sándor: A világ érzéki metaforája. In: Tenger... 258.

⁴³ uo. 260.

⁴⁴ uo. 263.

⁴⁵ Vö.: Alexa Károly: Készülődés a számadásra. In: Tanulmányok... 176.

a „semmitmondó, zagyva, vagy a minden sorukban értelmes, de egész létükkel mégis a hiábavalóság holttengeireit megidéző költemények”⁴⁶-et, a nyelvroncsolást, a felelősségtől menekülő személytelenséget, az eszkből céllá emelt groteszk- és ironia-kultuszt. „Mert ha valami totalitásra tör, annak a múltat is meg kell újra hódítania. A groteszk, az ironia azonban sose hódíthatja meg teljesen azt, ami tragikus volt, ami csonkolt a múltunkban, és amit se értelem, se fölényes nevetetés nem tehet jóvá soha.”⁴⁷

Nyilvánvaló, hogy Csoóri Sándor a bartóki modell teljesség-igényével szembesíti az újabb költészet divatjelenségeit. Olyan költészet mellett érvel, amelyet klasszikusaink példája hitelesít a költői személyiségben lejátszódott metafizikai eseménysorral, amelyet a lírai én „kölcsonözhető” sorsa emel létezőkévé, melyben egyéni tapasztalat és egyetemes emberi sors találkozik. Érvéle szerint csak az a költészet számíthat emberi jelentőségre, amelyik maga is vállalja a szembenézést az emberi sors mai kihívásaival. „A személyiség mint fölszíkraztató metafora egy versben, képes láthatóvá és átélhetővé tenni a sorsot.”⁴⁸ Példái közé talán célzatosan veszi be Szabó Lőrincet, akit sokszor említett kedves költői között korábban is, de akinek beilleszthetőségét a bartóki modellbe kétségbe vonta egyik kritikusa.⁴⁹ Szabó Lőrinc „az európai ember szabad, feszült és csodákra képes individualitásának minden időkre szólóan fölismerhető arcot kölcsönzött. Odaadta a maga egyszeri mulandó arcát.”⁵⁰ Ugyanígy lesz a személyesség hitelesítő erejének példája Radnóti Miklós költészete is, mely „a háborús korszak *világ-ént* igénylő éveiben mindvégig fölcserélhetetlenül személyes maradt. Ott forgott s lángolt körülötte a pokol, alá vagy fölé keveredhetett volna, de képtelen volt arra, hogy csak tragikusan sugárzó médium maradjon.”⁵¹

Vonzó szabatosággal és nyíltsággal érvel amellet, hogy a világnak a mai, elszemélytelenedő állapotában különleges szüksége volna a teremtő szubjektumról tanúszkodó költészetre. A legmodernebb esztétikák felől is igazolható az a gondolata is, hogy a jelenkori költészet „elsorvadása a klasszikus költészethez fűződő viszonyunkat is szétromcsolja”⁵². Nem a kísérletezést veti el, hanem a gyökértelen felszíniességet és a személytelenség kultuszának kizárólagosságát utasítja el.

Az a törekvés hatja át érvéleését ebben és sok más esszéjében is, hogy az irodalomnak vissza kell szereznie egykori fontosságát és tekintélyét a nemzet életében, hiszen naponta tapasztalnunk kell, hogy szellemi, lelki, hitbeli képességeink egyre jobban kimerülnek. Ezzel a kiüresedéssel és jellegtelenné válással szemben a kultúra az a „képességünk, amellyel saját magunkból teremthetjük meg azt a másvalakit, aki különb nálunk”⁵³.

⁴⁶ Csoóri Sándor: Műfajok őrsváltása? In: Tenger... 290.

⁴⁷ uo. 292.

⁴⁸ uo. 298.

⁴⁹ Vö.: Sükösd Mihály i.m.: 121.

⁵⁰ Csoóri Sándor: Műfajok őrsváltása? In: Tenger... I. 298.

⁵¹ uo.

⁵² uo. 301.

⁵³ Csoóri Sándor: A balsors ellenfelei. In: Tenger.. I. 323.